

Българинът и семейството

Увод

Проблемът за българина към институцията семейство е изключително актуален в настоящия момент, когато стават осезаеми резултатите от процеса на промяна в семейството. Този процес се реализира през последните десетилетия на XX век и началото на настоящия век в целия цивилизован свят, както и в България.

Трансформациите в семейството намират своето отражение върху цялостната социална картина в страната поради ред причини. Дълбоката стопанска криза и бързият, скокообразен преход към нова обществена система катапултираха в много по-напреднал стадий някои естествени процеси при възпроизводството на българското население, но с тях се задълбочиха и отрицателните тенденции в демографското развитие на България, проявили се през 80-те години.

Прирастът на българското население е отрицателен, което буди тревога в политици, статистици, медици и обществеността като цяло. В България не се наблюдават процесите на т. нар. ефективно възпроизводство, както например в скандинавските страни и Западна Европа. Учени твърдят, че българската нация е пред изчезване - в един реален 25 – 50 годишен период. От своя страна, известно е, че семейството е ценност за българина, ето защо темата за отношението на българина към семейството е актуален за изследване въпрос.

1. Същност на семейството като социално понятие

Съществуват множество възгледи и определения за семейството. В научната литература няма общоприето и единно определение за семейството. Всеки изследовател изгражда собствена дефиниция в зависимост от конкретните изследователски цели и специфичната научна перспектива. Могат да се посочат две основни причини за разнообразието от схващания и определения за семейството.

Първо, семейството е обект на изследване и теоретизиране от гледна точка на различни науки като социология, психология, икономика и др. На базата на демографски показатели и социологически проучвания социолозите представят съвременните тенденции в развитието на семейството и съвременните семейни модели, разглеждат семейството в неговото историческо развитие и търсят причините за съвременния облик на семейно-брачните отношения.

Социологическата перспектива дава възможност да се изгради обективна цялостна представа за семейството в съвременното общество (и в българското в частност), за разнообразните семейни модели – от една страна като форма, структура, от друга като функциониране и разпределение на семейните роли.

От друга страна съществуват множество психологически теории за семейството, но много често интересът към изследване на семейството в психологията е свързан с практическото приложение на теорията в семейното консултиране. Интересът на изследователите-психолози е към диференциране на критерии за оценка на ефективността на функциониране на семейството и идентифициране на конкретни проблеми в семейството. Психологическото ниво на анализ обхваща семейния свят “в дълбочина”, психологическото познание може значително да обогати представата за същността и особеностите, функционирането и ефективността на популярните и непопулярните семейни форми.

Първата причина за липсата на общоприето определение на понятието за семейство е фактът, че “семейството е изменяща се общност и като форма, и като модел”, т.е. в зависимост от историческия период и релевантния на него доминиращ семеен модел на функциониране и структуриране се определя понятието за семейство.

Въздействието и взаимодействието на редица социално-икономически, личностно-психологически, демографски и други фактори обуславят появата на множество модификации на семейството в различните исторически периоди.

С развитието на обществото и в условията на преход от модерно към постмодерно общество се либерализират все повече междуличностните и интимните отношения и все повече нараства разнообразието от реално функциониращите форми на семейство.

Повечето автори определят това като обща за целия цивилизован свят тенденция. От друга страна съвременните тенденции в развитието на семейството се пречупват в националната специфика и се влияят от социално-икономическите условия в конкретната страна. Поради тези причини множество определения са неадекватни за съвременната ситуация и за конкретно общество.

Въпреки трудностите да се определи понятието за семейство, някои автори предлагат определения, които целят да обхванат всички типове семейства. Пример за такова определение е следното: “Група, която е призвана да учреди и регулира сексуалния живот и раждането на децата, но макар това да е основно за образуване на семейната група, често тя продължава да съществува дори тогава, когато сексуалната връзка не удовлетворява или раждането на деца е невъзможно, нежелателно или вече осъществено” [\[1\]](#)

По такъв начин терминът се отнася към:

а) първична група, съставена от двама родители – естествени или законни, и най-малкото едно дете, свързани с чувство за взаимен живот;

б) женени или неженени двойки без деца;

в) група от един родител и деца;

г) група деца, живеещи заедно, които първоначално са имали един или двама родители, живеещи с тях;

д) съпруг с няколко законни съпруги;

е) група родственици и техните деца, които живеят заедно”

Това определение е непълно и не съвсем адекватно за действителността в българското общество например.

Ценен подход за дефиниране на семейството е диференцирането на неговите основни функции. Различните социологически подходи към семейството изтъкват сходни функции на семейството. Л. Спасовска дефинира следните основни функции на семейството: [\[2\]](#)

- икономически функции – Икономическите функции на семейството са свързани с реализирането на всички аспекти от икономическото поведение на неговите членове и на семейството като цяло – реализиране в трудовата сфера и получаване на доходи, разпределянето на доходите между разходи и спестявания, организация на домакинската работа и най-важното от гл. т. на настоящата разработка – реализиране на потребителското поведение.
- сексуално-биологична функция – От гл.т. на обществото тя допринася за задоволяване на потребността от известен социален контрол върху сексуалното поведение с оглед възпроизвеждането на населението, а на индивида – на собствените му сексуални потребности.
- родителски функции – Появата на детето и присъствието му в него са пряко свързани с няколко семейни функции: сексуалната (зачатието на детето), репродуктивната (раждането му), стопанско- битовата (отглеждането му) и социализационната (възпитаването му). Всички те в една или друга степен допринасят за социално- биологичното възпроизвеждане на рода и формират феномена родителство.
- функции, свързани с духовното възпроизводство на индивида – Като специфична културна общност семейството съхранява, развива и предава от поколение на поколение духовни ценности, норми, социални навици, ориентации, които осигуряват нормалното му съществуване в определена социална среда. В този аспект се открояват следните негови функции: културната, рекреационната, възпитателната, комуникативната, функцията относно реализирането на социалната активност на личността в нейните три основни норми – професионална, културно-образователна и

обществено-политическа.

- психоемоционални функции – От тези функции зависят психичната уравновесеност и устойчивост, психичното здраве на включените в семейството лица. Една от основните е терапевтичната функция на семейството. Емоционалната функция включва съпружеската любов, обичта между родители и деца и между децата.

Осъществяването на основните семейни функции претърпява промяна във връзка с разчупването на традиционния семеен модел. Промяната е свързана най-вече с равнопоставеност при изпълнение на функциите между мъжа и жената. В някои типове семейства като непълните семейства (състоящи се от родител и дете/деца) повечето от функциите се изпълняват от един човек. При този тип семейства сексуалната функция например не е обвързана със семейството.

2. Съвременни тенденции на развитие на семейството

Общата тенденция на промяна в семейството се разглежда в контекста на съвременното общество, на глобализацията, на бързия обмен на информация. М. Ячкова казва: "... светът и семейството правят завой. И тъй като модерността не е нищо друго освен глобализация, освен зачитане на другия – същината на завоя е толерантността във всичките ѝ измерения: физическа, духовна, емоционална, интелектуална, светогледна, религиозна, расова, етническа, интернационална, междуполова, ролева и т.н." [\[3\]](#)

Упорито се доказва тезата, че в резултат на тенденциите от последните 40 години на ХХ в., в световен мащаб възникват и се реализират разнообразни семейни модели, но бракът остава приоритетната форма на съжителство и отглеждане на потомство и водеща индивидуална ценност.

Също така се оказва, че бракът, макар че все по-рядко се сключва, все още остава предпочитана форма на регулиране на отношенията между партньорите/ родителите.

Същността на промяната в семейството е в това, че докато в миналото са съществували различни брачно- семейни форми, но е доминирала само една и другите са били обект на обществено неодобрение, отхвърляне и дори репресия, то днес се утвърждава сложно преплетено разнообразие в семейните и брачните форми и модели, но с уклон към брака или традиционния модел семейство. [4]

Трансформациите в семейството намират обективен израз в демографските промени от последните десетилетия на XX в. Всички те се разглеждат като различни аспекти, лица на общата тенденция на промяна. Тенденциите, които се наблюдават в целия свят, а и в България, са следните: [5]

- възрастта, на която мъжете и жените сключват първи брак, се увеличава, формира се тенденция да се сключва късен брак;
- увеличава се броят на тези, които не сключват брак;
- намалява раждаемостта – отчасти поради това, че бракове се сключват по-късно, отчасти тъй като се намалява броят на децата, които се раждат и отглеждат в семейството;
- увеличава се броят на извънбрачни раждания;
- намалява броят на децата в семейството;
- увеличава се броят на разводите;
- докато преди време господства тенденцията по-големият брой разводи да са в семейства с едно или без деца, то съвременната тенденция е на нарастване на процента на разводи в семейства с две и повече деца;

- увеличава се доброволната бездетност;
- увеличава се броят на практически отказалите се от семейство и деца.

Тези тенденции оформят картината на съвременната семейна ситуация.

Разбира се, съществуват и редица други форми на съвместното съжителство:

Безбрачно хетеросексуално съжителство (кохабитация, консенсуален съюз) – Това е най-разпространената алтернатива на узаконения моногамен брак, среща се във всички общества с европейска семейно-брачна система и се приема най-спокойно от общественото мнение. Тези съюзи са широко разпространено явление в Скандинавските страни, където се утвърждават като норма. Според известната изследователка Е. Маклин е трудно да се опише природата на тези съюзи. Тя предлага да се разглеждат като разположени в континуум между съюзи със слаба емоционална обвързаност и минимални взаимни задължения и съюзи със силна емоционална обвързаност и максимални взаимни задължения.

Според друга известна изследователка - В. Опенхаймер - голямата част от консенсуалните съюзи са свързани с адаптацията към тенденцията да се сключва по-късно брак.

По този начин хората избягват сексуалната депривация и промискуитета и могат да се възползват от някои от предимствата на брака като общ бюджет и икономии. Тези съюзи запазват някои от предимствата на самостоятелния живот – влиянието на това обвързване върху бъдещия живот е по-малко и не изисква дълготрайно финансово обвързване. Мнозина изследователи отхвърлят тезата, че кохабитацията сериозно повлиява брака и семейството и отчитат, че влиянието може да се търси най-вече по посока на установяване на равноправие на съпрузите, на утвърждаване на взаимна договореност и взаимно съгласие като принцип на взаимоотношенията.

- *Непълно семейство (семейство с един родител)* – В еднородителските семейства децата живеят постоянно с един родител, който основно поема грижите за тях.

[6]

Голямо е разнообразието на непълните семейства от гл. т. на структурата и икономическото състояние. Необходимо е да се прави разлика между еднородителско майчино и еднородителско бащино семейство (като първите са много по-многобройни), между еднородителски семейства, които са резултат от осиновяване, извънбрачно майчинство, овдовяване или развод; разлика по класова принадлежност и възраст на родителя, разлика по степен на участие на другия родител. Съществена по своя брой е групата на самотните майки, които правят избор да отглеждат сами детето си. За България е съществено разграничаването на семейства с един родител (различни разновидности) и семейство с единствен родител (човек сам си отглежда детето, в чийто акт за раждане мястото на другия родител е празно). Последната група драстично се увеличава в нашата страна.

- *Двойнонуклеарно семейство* – Арънс въвежда термина двойнонуклеарно семейство за обозначаване на “семейство след развод, в което детето е член на семейна система, състояща се от две ядра-домакинства – майчиното и бащиното”. Семействата се различават по степен на сътрудничество между родителите и времето, което детето прекарва с всеки от тях. С това понятие е свързан принципът на съ-родителско участие, в което бившите съпрузи признават правото на другия да раздели привилегиите и отговорностите на родителя.

- *“Доведено” семейство* – В този тип семейство “единият или двамата сключили брак възрастни имат деца от предишен съюз, за които основно място за живеене е новото домакинство”. С увеличаването на разводите и при положение, че мнозинството от разведените встъпва повторно в брак и че тези нови бракове включват един възрастен с едно или повече деца от предишния брак, “доведеното” семейство се превръща във все по-разпространена и сложна форма на семейство. Много автори подчертават, че традиционното нуклеарно семейство базисно се различава от “доведеното” семейство. В този вид семейства деца и родители заедно градят отношенията помежду си, те идват със своето различно минало и спомени, самосъзнание, разпределение на ролите, навици и нагласи.

- *Хомосексуални двойки* – Хомосексуалните двойки също се разглеждат като алтернатива на традиционното семейство. Според Е. Маклин въпреки че повечето изследвания са посветени на двойката или на “съпружеската единица”, напоследък се наблюдава растящ интерес към хомосексуалните родители. В България има законови прегради пред легализирането на хомосексуални двойки и общественото мнение не се отличава с търпимост, поради което повечето от хомосексуалните пазят в тайна

сексуалната си ориентация и се движат в затворени кръгове и общности. Поради тези причини има ограничени данни за тази група в България. [7]

Това разграничение на семейните форми е по Е. Маклин като някои нетрадиционни форми, които тя споменава, не са представени. Разграничението не претендира за прецизност. Това е груба диференциация, тъй като във всяка група семейни форми съществува голямо разнообразие.

С други думи нуклеарният модел или традиционният семеен модел се основава на юридически брак между родителите, живот в общо домакинство, строго разпределение на ролите, при което мъжът е глава на семейството (работи и отговаря за финансовата обезпеченост), а жената е преди всичко домакиня (грижи се за децата и обединява семейството). Тийчмън и колеги твърдят, че “броят на нуклеарните семейства, съставени от двама хетеросексуални родители, от които бащата работи, а майката е домакиня, и техните собствени (неосиновени) деца, днес е намалял до точка, в която този семеен модел от норма се е превърнал в изключение”. [8]

Много изследователи търсят причините за разчупването на традиционния семеен модел. Опровергава се популярното схващане, че промяната в икономическия статус на жената и реализацията ѝ в трудово-професионалната сфера след Втората Световна война е основна причина за разпадане на нуклеарното семейство. [9] Според това схващане изключително едностранчиво обяснява промените в семейния модел и блокира изследването на алтернативни обяснения.

То поставя в сянка мъжа и неговата роля в семейството и пренебрегва факта, че икономическият статус на мъжа след 70-те години на XX в. се влошава (данните са за САЩ), при обяснение на демографските промени. Някои възможни причини за това са традиционното фокусиране на демографите върху жените поради тяхната роля в репродукцията на обществото, трудностите при изучаване на брачното и репродуктивното поведение на мъжете и ролята на феминистичното движение като фокусиращо вниманието върху промяната в икономическия статус на жената и ролята на жената в семейството.

3. Семейството в условията на социална промяна в България

За да очертае процеса на трансформация в семейно-брачната сфера в България, М. Ячкова използва данните от няколко емпирични социологически проучвания, проведени в България в периода 1993г. -2001г. [\[10\]](#)

Тя прави следните основни изводи за нагласите към и реализацията на различни семейни форми:

- От една страна се либерализира отношението към разнообразни нетрадиционни семейни форми, младите хора във висока степен приемат разнообразните семейни форми и виждат потенциална бъдеща реализация в тях. От друга страна семейството, основано на юридически брак, остава предпочитаната форма на организиране на семейно-брачните отношения.

- Консенсуалните съюзи са сравнително утвърдена форма на съжителство в България, но разпространението им е значително по-ограничено в сравнение с повечето западни страни. Поддържащите априорна категорична нагласа за бъдеща реализация в консенсуален съюз са 15%, а реализиралите консенсуален съюз в даден момент са 5% - 10%.

Според М. Ячкова свободното съжителство днес в България функционира по-скоро като временна форма на съжителство, като “разпределителна спирка” – по посока брак, по посока самотно майчинство, по посока самота или по посока ново съжителство, което рано или късно пак ще се изправи пред същата дилема.”

С други думи в България свободните съюзи не са алтернативна семейна форма на семейството, основано на юридически брак, както е в западните страни (като Дания, Швеция и др.)

С бързи темпове нараства делът на непълните семейства, особено на тези, в които родителите са фактически разделени и на семействата с единствен (самотен) родител.

В около три четвърти от непълните семейства глава на семейството е жената-майка. В

България има тенденция към утвърждаване на нова семейна форма и нов семеен модел – на непълното семейство. Тенденцията вътре в тази форма да се увеличава делът на семействата с единствен родител или в по-широк план – семейството, в което на практика грижите по отглеждането и възпитанието на децата се поемат почти изцяло от един родител (главно майката).

Хората – “носителите на априорната представа за живот, необременен с деца и семейство” [\[11\]](#) са малко на брой в България - 4% - 5%.

От друга страна бързите темпове на нарастване на едночленните домакинства в страната, по-късните бракове (особено при мъжете), очертаващото се несъответствие в отношението на двата пола не само към юридическия брак, но и към децата – според М. Ячкова – вероятно сочат близка промяна и на този дял от населението.

М. Ячкова определя тези тенденции като сходни с тенденциите в семейството в световен мащаб, като обясними от страна на световната социология и демография на семейството. Специфичното в България е бързият темп на тези промени. Според Ячкова основен катализатор на либерализацията на общественото и индивидуалното мнение по отношение на нетрадиционните семейни форми, както и на дестабилизацията на съпружеството, е обществената ситуация в страната с нейните разнообразни измерения – “масово обедняване; страх, тревожност и депресия на половината от населението; абдикиране на държавата от утвърдени форми на социална защита и гарантираност на майчинството и детството” и т.н. Множество автори представят данни от социологически проучвания, на базата на които правят извода, че семейството е доминираща, първостепенна ценност за българите [\[12\]](#) и семейството, основано на юридически брак е предпочитаната семейна форма.

[\[13\]](#)

То се възприема като осигуряващо в най-висока степен необходимите условия за отглеждане и социализация на децата.

Ценна информация за съвременните семейни модели и съвременните роли на съпрузите в България представя М. Динкова на базата на емпирично социологическо изследване за брака, проведено през 1997 г. Изводите от изследването се отнасят до семействата, основани на брак.

Очевидно е, че съпружеските роли може да се разглеждат именно в контекста на тази

семейна форма. М. Динкова разглежда осем основни функции на семейството и три основни типа семейство на базата на това кой изпълнява всяка от тези функции – мъжът, жената или функциите се изпълняват съвместно (изследват се възприятията на съпрузите за степента, до която функциите се изпълняват поотделно или съвместно). Тези три типа семейство са традиционното (жената отглежда децата и поддържа домакинството, а мъжът осигурява средствата за живот и ръководи семейната общност), неотрадиционното (част от функциите се изпълняват според традицията, а другата част – според принципите на дружеската взаимопомощ) и дружеското (пълноценно сътрудничество между съпрузите при изпълнение на всички функции на брака).

В България най-голямо разпространение имат моделите, разположени от традиционния до дружеския (включително) брачен начин на живот.

Някои от изброените функции на брака са причина за сключване на брак:

- осигуряване на материални средства за живот в семейството – както според мъжете, така и според жените в по-голям е приносът на мъжа (съответно 52% - 53%); твърде голям е делът на брачните двойки, в които приносът на двамата е еднакъв (около 1/3); появил се и не малък дял семейства, в които приносът на жената е по-голям (13% - 14%);
- разпределение на грижите за децата - и според жените, и според мъжете традиционната всекидневна грижа за децата от страна на майката е факт в по-малко от 1/3 от семействата; преобладаващият модел на взаимопомощ на съпрузите е този на “поделеното родителство” – наред с майката, бащата също взема голямо участие в отглеждането и възпитанието на децата;
- взаимопомощ в организацията на семейния бит – в този аспект уеднаквяването на семейните роли също е факт и се задълбочава; изследването показва, че мъжете се включват по-често в отглеждането на децата, отколкото в домакинските дейности.

Данните за България отразяват световните тенденции на промяна в семейните модели и съпружеските роли.